

MICHAŁ KLUKOWSKI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Sekcja Nauk Biblijnych

PROCES WYŁONIENIA SIĘ KANONU BIBLIJNEGO W ŚWIECIE RĘKOPISÓW Z QUMRAN

Słowa kluczowe: kanon, Qumran, zwoje znad Morza Martwego, księgi autorytatywne

1. Wprowadzenie. 2. Terminologia problematyki kanonu biblijnego. 3. Autorytatywne księgi „biblijne” w świetle odkryć w Qumran. 4. Interpretacja danych z Qumran. 5. Konkluzja

1. WPROWADZENIE

Zagadnienie kanonu biblijnego stanowi istotną część wiary w objawione słowo Boże, które zostało spisane za pośrednictwem człowieka pod natchnieniem Ducha Świętego. Historia wyłonienia się kanonu jest skomplikowana, wiadomo bowiem, że do dziś różne chrześcijańskie odłamy uznają nieco odmienny wykaz ksiąg natchnionych przez Boga¹. Jednakże większość ksiąg w kanonie różnych odłamów chrześcijańskich pokrywa się ze sobą zarówno w przypadku Starego, jak i Nowego Testamentu. Wynika to oczywiście z faktu, że pierwsi judeochrześcijanie przejęli ówczesny zbiór ksiąg autorytatywnych, funkcjonujący w łonie judaizmu. Jednakże w świetle odkryć w Qumran okazuje się, że sam ten zbiór nie był jeszcze do końca ustalony, co tym bardziej komplikuje proces odtworzenia historii wyłonienia się kanonu biblijnego.

Dotychczas na polskim gruncie zagadnieniem kanonu biblijnego – z perspektywy pism odkrytych w Qumran w latach 40. i 50. XX w. – zajęli się Antoni Tronina i Stefan Szymik². Wobec tego nie ma potrzeby powtarzać tutaj treści, które można znaleźć w ich publikacjach. Obecny artykuł skupi się na tych aspektach,

¹ Z zagadnieniem tym można zapoznać się w: M.L. McDonald, *Kanon Biblii. Źródła, przekaz, znaczenie*, Warszawa 2021. Por. także: A. Sanecki, *Kanon biblijny w perspektywie historycznej, teologicznej i egzegetycznej*, Kraków 2008.

² Zob. A. Tronina, *Biblia w Qumran. Wprowadzenie w lekturę rękopisów znad Morza Martwego*, Kraków, 2001. S. Szymik, *Qumran a Kanon Biblii Hebrajskiej*, w: *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem*, red. H. Drawnel, A. Piwowar, Lublin 2009, 77–91.

które wymagają pewnych uzupełnień w stosunku do prac wspomnianych autorów. Na początek zostanie uporządkowana terminologia, pojawiająca się w literaturze przedmiotu na ten temat (punkt 2). Następnie zostaną przedstawione kryteria, które uczeni stosują, aby ustalić stopień autorytatywności poszczególnych ksiąg, stanowiących dziś część kanonu katolickiego (punkt 3). W kolejnym punkcie zostaną przedstawione problemy w interpretacji zebranych danych na podstawie kryteriów, zaprezentowanych w punkcie 2. Na zakończenie krótka konkluzja.

2. TERMINOLOGIA PROBLEMATYKI KANONU BIBLIJNEGO

Jest oczywiste, że pojęcie „kanonu biblijnego” pochodzi z ery chrześcijańskiej i narzucanie go na judaizm Drugiej Świątyni byłoby błędem metodologicznym, anachronizmem. Warto zatem przypomnieć³, że samo pojęcie „kanon” oznacza definitywną i oficjalną listę ksiąg natchnionych przez Boga, która konstytuuje korpus pism – powszechnie uznany i akceptowany przez wspólnotę religijną za święty, autorytatywny i normatywny – która została sporządzona przez oficjalne ciało religijne w wyniku przeprowadzonych wewnątrz niej obrad. Tymczasem pojęcie „Biblia” stanowi tekstualną formę zbioru ksiąg kanonicznych i w przeciwieństwie do kanonu, który jest normatywną listą ksiąg, jest po prostu zbiorem tych ksiąg w formie antologii. W tym sensie oba pojęcia, tzn. „kanon” i „Biblia”, są – jak wspomniano – anachroniczne w kontekście judaizmu Drugiej Świątyni, stąd uczeni zamiast mówić o księgach kanonicznych preferują raczej pojęcie pisma autorytatywnego.

Pismo autorytatywne jest to dzieło, które dana grupa (religijna lub świecka) uznaje oraz akceptuje jako dzieło określające sposób ich postępowania, a jego autorytet jest wystarczająco wysoki, aby nie mógł zostać uchylony na mocy woli grupy czy pojedynczej jednostki. Pisma autorytatywne mogą następnie być uznane za „pisma święte”, jeżeli wspólnota wyraża wiarę, że ich ostatecznym autorem jest sam Bóg i z tego względu treść tych pism powinna zostać przez wspólnotę powszechnie uznana i wcielona w życie. Co ważne jednak, w przeciwieństwie do „Biblii”, która jest zamkniętym zbiorem ksiąg, tak rozumiane „święte pisma” mają charakter otwarty, tzn. nadal mogą być poszerzane i rozwijane, jak również przepracowywane, tak iż w rezultacie są rozpowszechniane w różnej formie tekstualnej⁴. W konsekwencji, podczas gdy zbiór ksiąg kanonicznych jest zbiorem zamkniętym, a samo pojęcie „kanonu” stanowi statyczną koncepcję, to zbiór pism świętych i autorytatywnych jest w swej istocie otwarty na włączenie do niego kolejnych ksiąg.

³ Definicje podane za: E. Ulrich, “The Jewish Scriptures: Texts, Versions, Canons”, w: *The Eerdmans Dictionary of Early Judaism*, red. J.J Collins, D.C. Harlow, Grand Rapids 2010, 114–116.

⁴ G.J. Brooke, “Between Authority and Canon: The Significance of Reworking the Bible for Understanding the Canonical Process”, w: *Reworking the Bible. Apocryphal and Related Texts at Qumran. Proceedings of a Joint Symposium by the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature and the Hebrew University Institute for Advanced Studies Research Group on Qumran, 15–17 January, 2002*, red. E.G. Chazon, D. Dimant, R. Clements, Leiden 2005, 85–104.

Gdy mowa więc o procesie kanonicznym, należy przez to rozumieć drogę, jaką przeszły poszczególne dzieła, od uznania ich przez wspólnotę za autorytatywne i normatywne, do etapu, w którym trafiły one do kanonu, tj. oficjalnie ukonstytuowanej, zamkniętej listy ksiąg, które zostały uznane za święte i natchnione przez Boga. Na podstawie odkryć w Qumran nie można mieć pewności co do tego, w jaki sposób proces ten mógł przebiegać od początku do końca, niemniej jednak⁵ dzięki właśnie odkryciom w Qumran można co najmniej próbować ustalić, które z dzisiejszych ksiąg biblijnych były uznawane za autorytatywne i święte w okresie od II w. przed Chr. do I w. po Chr. W tym celu uczeni (np. E. Ulrich, J.A. Sanders, P. Flint) stosują kryteria, które mogą wskazywać na autorytatywność danej księgi, według trzech kategorii.

3. AUTORYTATYWNE KSIĘGI „BIBLIJNE” W ŚWIETLE ODKRYĆ W QUMRAN

Pierwsza grupa argumentów bazuje na kryteriach zewnętrznych, które można zamknąć w następujących pytaniach: (a) Czy liczba odnalezionych kopii danego dzieła wyraźnie różni się od innych tekstów, tym samym wskazując na ważność tego dzieła dla wspólnoty? (b) Czy dzieło doczekało się przekładów na inne języki? (c) Czy doczekało się komentarza? (d) Czy dzieło było ważne dla różnych grup społecznych, czy raczej było forsowane przez jedną, konkretną grupę, tak by jego treść i przesłanie wcielono w życie?

Drugi zestaw argumentów ma z kolei charakter intertekstualny: (a) Czy dzieło jest wyraźnie zacytowane w innym tekście jako autorytet (np. z pomocą formuły wprowadzającej „jak napisano”)? (b) Czy dane dzieło zostało pośrednio zacytowane, lub czy została do niego odniesiona jakaś aluzja, echo? (c) Czy dane dzieło wpłynęło na inny tekst poprzez przejęcie jego motywu, myśli, wątku? (d) Czy dane dzieło zostało przepracowane, uzupełnione, bądź też przeredagowane?

Trzecia grupa argumentów dotyczy natomiast kryteriów wewnętrznych: (a) Czy treść danego dzieła wyraźnie wskazuje, że należy je rozumieć jako część Bożego ob-

---

⁵ Sugeruje się, że początkowo dzieła, które uznawane były przez wspólnotę jako konstytuującą ją jako „naród”, na pewnym etapie zostały uznane za dzieła, których ostatecznym autorem był sam Bóg. Wówczas słowo o Bogu stało się słowem samego Boga. To z kolei musiało wiązać się ze zmianą pojmowania przez wspólnotę objawienia Bożego, z rzeczywistości, która zwykle jawiła się jako dynamiczna i natychmiastowa [w osobie choćby proroków] na rzeczywistość werbalną, przekazaną z odległej perspektywy w formie zapisu. Jednym z kluczowych wydarzeń tego procesu było bez wątpienia zburzenie świątyni jerozolimskiej, które w swym skutku przesterowało „siłę konstytuującą” wspólnotę ze świątyni na teksty religijne, i co w rezultacie wymusiło prędkie ich zebranie, a następnie zamknięcie w ramach kanonu. To z kolei wiązało się nie tylko z włączeniem do kanonu danej księgi, ale także „kanonicznością” jej formy, tj. przejścia z wielości form na jedność, co zwykło się określać standaryzacją lub stabilizacją tekstu księgi. W końcu format poszczególnych zwojów danej księgi został zastąpiony kodeksami, w których po raz pierwszy związane ze sobą większe grupy ksiąg w jedną całość, co w konsekwencji wpłynęło na ostateczną kolejność ksiąg w ramach Biblii hebrajskiej. Zob. E. Ulrich, art.cyt., 116–118.

jawienia (np. na górze Synaj)? (b) Czy autorstwo dzieła jest przypisane do postaci, która w oczach wspólnoty jest wybranym przez Boga pośrednikiem między Bogiem a ludem (np. do Mojżesza)?

Zastosowanie powyższych kryteriów nie jest oczywiście miarodajne, ani też pozbawione błędów. Przeważnie są one zorientowane na teksty biblijne, podczas gdy zastosowanie ich do wszystkich tekstów z Qumran mogłoby uwydatnić zupełnie różną panoramę autorytatywnych tekstów. Jednak autorytatywnych dla kogo? Uczni, stosujący wymienione kryteria, zwykle wysuwają na ich podstawie wnioski co do autorytatywności tekstów ówczesnego judaizmu *in genere*, gdy tymczasem, biorąc pod uwagę, iż większość rękopisów biblijnych odnaleziono w grocie czwartej, [stanowiącej najpewniej bibliotekę wspólnoty z Qumran], należałoby z nieco większą ostrożnością mówić raczej o tekstach autorytatywnych *w perspektywie wspólnoty z Qumran*⁶. Jeszcze inny problem stanowi fakt, że przy stwierdzeniu obecności księgi lub ksiąg, należących do większej kompozycji (np. zbioru Dwunastu Proroków, Księgi Psalmów), uczeni włączają do statystyk księgi będące częścią kompozycji, choć fizycznie nie poświadczą się ich obecności pośród odkrytych rękopisów⁷.

Pomimo niedoskonałości powyżej nakreślonych kryteriów, pozwalają one do pewnego stopnia zorientować się, które księgi, spośród włączonych na późniejszym etapie do kanonu, odznaczały się szczególnym zainteresowaniem od III w. przed Chr. do I w. po Chr. Na podstawie wymienionych kryteriów E. Ulrich sporządził wykaz ksiąg, które znalazły się ostatecznie w katolickim kanonie biblijnym (uwzględniając również dwa apokryfy), w którym wskazał na stopień prawdopodobieństwa ich autorytatywności w świetle rękopisów odkrytych w Qumran (zob. tabela 1).

Tabela 1. Moc argumentacyjna na rzecz autorytatywności ksiąg biblijnych w Qumran⁸

Bardzo silna	Silna	Średnia	Słaba	Nikła
Pięcioksiąg (Tora)	Księga Jubileuszów*	Księga Jeremiasza	Księga Jozuego	Księga Koheleta
Księga Psalmów	1 Księga Henocha*	Księga Ezechiela	Księga Sędziów	Księga Estery

⁶ M. Pajunen, w kontekście gromadzenia tekstów przez daną wspólnotę, zwraca uwagę na ważność jej społecznego uwarunkowania. Samoświadomość i tożsamość wspólnoty, jak również jej problemy egzystencjalne i polemika z inną grupą społeczną, to wszystko musiało wywierać wpływ na dobór tej, a nie innej literatury. Wedle M. Pajunena uczeni, którzy badają problem procesu kanonicznego, nadal zbyt mało poświęcają uwagi czynnikom społecznym, które mogły wpłynąć na zainteresowanie konkretnymi tekstami wśród członków danej wspólnoty. Zob. M. Pajunen, „Bible”, w: *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London 2019, 375–376.

⁷ Problem ten także szerzej omawia M. Pajunen, art.cyt., 371–374.

⁸ E. Ulrich, „Scriptures at Qumran and the Road Toward Canon”, w: *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible*, Leiden 2015, 307. Asterykiem zostały oznaczone księgi apokryficzne, nieobecne w kanonie rzymskokatolickim.

Księga Izajasza	Księga Daniela	Księga Hioba	Księgi Samuela	Księga Ezdrasza
Księga XII Proroków		Księga Przysłów	Księgi Królów	Księga Nehemiasza
			Księga Rut	Księgi Kronika
			Pieśń nad Pieśniami	
			Księga Lamentacji	
autorytatywność pewna	autorytatywność prawdopodobna	autorytatywność możliwa	autorytatywność niepewna	autorytatywność wątpliwa

4. INTERPRETACJA DANYCH Z QUMRAN

Powyższe zestawienie należy uzupełnić kilkoma informacjami. Po pierwsze, dla wspólnoty z Qumran bez wątplenia Prawo Mojżeszowe (Tora) składało się co najmniej ze znanego nam dziś Pięcioksięgu, uczeni jednak nie są zgodni co do tego, czy „Tora” obejmowała także inne teksty (np. Księgę Jubileuszy lub Zwój Świątyni [11Q19], które czerpią autorytet z objawienia na Synaju⁹), czy raczej teksty prawne, związane z teologią Synaju traktowano jako uzupełnienie i dodatek do istniejącego już wówczas Pięcioksięgu¹⁰.

Po drugie, zarówno Prorocy Więksi, jak i Prorocy Mniejsi wystarczająco spełniają kryteria, wskazujące na ich autorytatywność. W przypadku Proroków Wczesniejszych nie poświadczą się wprawdzie ani dużej liczby kopii tych ksiąg (por. tabela 1), ani komentarza do nich, jednak w kilku dziełach wspólnoty z Qumran obecne są cytaty z tych ksiąg i aluzje do nich (np. 1 Sm w CD IX,9; por. 2 Sm 7 i 4Q174 1–2 i), a ponadto doczekały się one swego opracowania (np. 4QApokryfJoz^{a-b} [4Q378–4Q379])¹¹. Bez wątplenia za księgi prorockie uważano Księgę Daniela i Księgę Psalmów. Ta ostatnia, oprócz, licznych kopii, była przedmiotem peszerów (zob. 1Q16; 4Q171; 4Q173), tj. komentarzy biblijnych, zorientowanych

⁹ Tak na przykład J.C. VanderKam, zob. “Revealed Literature in the Second Temple Period”, *From Revelation to Canon: Studies in Hebrew Bible and Second Temple Literature*, red. J.C. VanderKam, Leiden 2000, 1–30; Por. tenże, “Questions of Canon Viewed through the Dead Sea Scrolls”, *The Canon Debate*, red. L.M. McDonald, J.A. Sanders, Peabody 2002, 91–109.

¹⁰ Zob. K. Berthelot, “Authoritative Scriptures: Torah and Related Texts”, w: *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London 2019, 264–268. T.H. Lim, “Authoritative Scriptures and The Dead Sea Scrolls”, w: *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls*, red. J.J. Collins, T.H. Lim, Oxford 2010, 314–318; Por. H. Najman, *Seconding Sinai: The Development of Mosaic Discourses in Second Temple Judaism*, Brill 2003.

¹¹ Większość przykładów cytowania Wczesnych Proroków i ich opracowanych wersji, zob. R. Vielhauer, “Authoritative Scriptures: Prophets and Related Texts”, *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London 2019, 269–272.

eschatologicznie¹². Tak więc teksty znad Morza Martwego poświadczają istnienie ksiąg prorockich, począwszy od Księgi Jozuego do Malachiasza, włączając w to Księgę Daniela i Psalmów. Wątpliwe jednak, aby już wówczas wszystkie te księgi konstituowały uznaną powszechnie kolekcję „Proroków”.

Po trzecie, księgi, znane nam dziś jako *Pisma* (*Ketuvim*), są poświadczone co najmniej w jednej kopii pośród rękopisów znad Morza Martwego, z wyjątkiem Księgi Estery¹³. Niemniej jednak poza obecnością tych ksiąg niewiele wskazuje na to, aby wspólnota z Qumran uznawała je za autorytatywne¹⁴. Rzecz jasna, nie dotyczy to Księgi Daniela i Księgi Psalmów, które – jak wcześniej wspomniano – uważano za księgi o charakterze prorockim. Jeśli chodzi zaś o księgi deuterokanoniczne i apokryficzne (z perspektywy kanonu rzymskokatolickiego), to wskazane wyżej kryteria sugerują, że za autorytatywną mogła uchodzić literatura związana z postacią Henocha, jak również Wizje Lewiego, Księga Tobiasza, wzmiankowana już Księga Jubileuszy i Zwój Świątyni, a dla samej wspólnoty z Qumran dodatkowo Reguła Zrzeszenia i Księga Medytacji (por. 1QSa I, 7; CD X, 6; XIII, 2; nic nie wiadomo o tej księdze), a być może również peszery¹⁵.

Jeden z dokumentów qumrańskich może sugerować, że już w okresie hasmonejskim i herodiańskim wyodrębnił się trójpodział ksiąg autorytatywnych, odpowiadający późniejszemu trójpodziałowi Biblii hebrajskiej na Prawo, Proroków i Pisma. We wspomnianym dokumencie (zob. 4QMMT C 10 [=4Q397 14–21, 10; 4Q398 14–17 i 3–4¹⁶]) znajduje się bowiem fragment, w którym autor wzywa odbiorcę dzieła do rozważania „księgi Mojżesza, ksiąg Proroków i Dawida”. To przypuszczalne świadectwo trójpodziału zbioru ksiąg autorytatywnych może być świadectwem trójpodziału, który poświadczony jest także w prologu Księgi Syracha¹⁷, jak też w tekście Łk 24, 44 (dosł. „w Prawie Mojżesza, Prorokach i Psalmach”).

Pomimo świadectwa tego qumrańskiego dokumentu, niektórzy wskazują, że wyrażenie z dokumentu 4QMMT potwierdza co najwyżej istnienia dwudziel-

¹² Więcej na temat peszerów, zob. A. Tronina, *Komentarze Biblijne z Qumran. Od midraszu do peszeru*, Kraków–Mogilany 2020.

¹³ Nieodnalezienie Księgi Estery może być przypadkiem, możliwe jednak, że księga ta została odrzucona przez qumrańczyków z racji na używany przez nich kalendarz 364-dniowy, różny od kalendarza księżycowego, 354-dniowego, który zakłada autor Księgi Estery. Zob. R. T. Beckwith, “The Significance of the 364-Day Calendar for the Old Testament Canon”, w: *Calendar, Chronology and Worship*, red. R. T. Beckwith; Leiden 2005, 54–66.

¹⁴ U. Dahmen, “Authoritative Scriptures: Writings and Related Texts”, w: *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London 2019, 273–279.

¹⁵ K. Coblentz Bautch, J. Weinbender, “Authoritative Scriptures: Other Texts”, w: *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London 2019, 280–285.

¹⁶ Do tekstu 4QMMT odnoszą się także A. Tronina i S. Szymik, obaj autorzy przy okazji błędnie wskazują kluczowy fragment tego dokumentu. A. Tronina, zamiast 4QMMT C 10 podaje „C 92n” (zob. dz.cyt., s. 88), z kolei S. Szymik za pierwszym razem podaje 4QMMT C 99 (zob. art.cyt., 89), na kolejnej zaś stronie C 92 (zob. art.cyt., 90).

¹⁷ Po wzmiance o Prawie i Prorokach mowa o “innych, którzy po nich przyszlizli” (Syr Prolog 2), następnie o „innych księgach ojczystych” (Syr Prolog 10) i w końcu o “pozostałych księgach” (Syr Prolog 25).

ności zbioru, tzn. „Prawa i Proroków”¹⁸, ponieważ Psalmy Dawidowe traktowano jako teksty prorockie, natomiast teksty historyczne, związane z Dawidem, są zbyt słabo poświadczone, aby mogły stanowić odrębną kategorię zbioru tekstów autorytatywnych. Z kolei zbiór „Proroków” prawdopodobnie miał charakter otwarty, ponieważ wspólnota z Qumran wierzyła, że nadal żyje w czasach prorockich, będąc zarazem odbiorcą aktualnego objawienia. Inni przekonują jednak, że tekst 4QMMT zdaje się potwierdzać, iż trójpodział był już dobrze poświadczony w okresie istnienia wspólnoty z Qumran¹⁹, co oczywiście niekoniecznie oznacza, że trzecia kategoria pism już wówczas była wykrystalizowana.

5. KONKLUZJA

Tak więc z perspektywy rękopisów odkrytych w Qumran, jedynie zbiór „Prawa”, który odpowiadał dzisiejszemu Pięcioksięgowi, miał charakter zamknięty, przez co można go uznać do pewnego stopnia za pierwszą z części składowych wyłaniającego się kanonu biblijnego. W przypadku pozostałych dwóch części zbioru tekstów autorytatywnych, tj. Proroków i Pism, niewiele wskazuje na to, aby miały one zamknięty charakter, ustalenie więc, która księga stanowiła część tej czy innej kategorii – przynajmniej w świetle tekstów z Qumran – pozostaje kwestią otwartą, jeśli nie nierozstrzygalną.

BIBLIOGRAFIA

- Beckwith R.T., “The Significance of the 364-Day Calendar for the Old Testament Canon”, *Calendar, Chronology and Worship*, red. R.T. Beckwith; Leiden: Brill 2005, 54–66.
- Berthelot K., “4QMMT et la question du canon de la Bible hébraïque”, *From 4QMMT to Resurrection. Mélanges qumrâniens en hommage à Émile Puech*, red. F. García Martínez, A. Steudel, E.J.C. Tigchelaar; STDJ 61, Leiden: Brill 2006, 1–14.

---

¹⁸ Zob. J.G. Campbell, “4QMMT^d and the Tripartite Canon”, *Journal of Jewish Studies* 51 (2000) 181–190; T.H. Lim, “The Alleged Reference to the Tripartite Division of the Hebrew Bible”, *Revue de Qumrân* 20/1 (2001) 23–37; C.A. Evans, “The Dead Sea Scrolls and the Canon of Scripture in the Time of Jesus”, w: *The Bible at Qumran: Text, Shape and Interpretation*, red. P.W. Flint, Grand Rapids 2001, 67–79; E. Ulrich, “The Non-attestation of a Tripartite Canon in 4QMMT”, *Catholic Biblical Quarterly* 65 (2003) 202–214.

¹⁹ E. Qimron, J. Strugnell, *Qumran Cave 4. V: Miqṣat Ma’ase ha-Torah*, Oxford 1994, 59, 112; G.J. Brooke, “The Explicit Presentation of Scripture in 4QMMT”, w: *Legal Texts and Legal Issues; Proceedings of the Second Meeting of the International Organization for Qumran Studies, Cambridge 1995. Published in Honour of Joseph M. Baumgarten*, red. J. Kampen, M.J. Bernstein, F. García Martínez, Leiden 1997, 85–88; K. Berthelot, “4QMMT et la question du canon de la Bible hébraïque”, w: *From 4QMMT to Resurrection. Mélanges qumrâniens en hommage à Émile Puech*, red. F. García Martínez, A. Steudel, E.J.C. Tigchelaar, Leiden 2006, 1–14; É. Puech, “Quelques observations sur le ‘canon’ des ‘Écrits’”, w: *Authoritative Scriptures in Ancient Judaism*, red. M. Popović, Leiden, 2010, 227–251; S.G. Dempster, “Torah, Torah, Torah. The Emergence of the Tripartite Canon”, w: *Exploring the Origins of the Bible: Canon Formation in Historical, Literary, and Theological Perspective*, red. C.A. Evans, E. Tov, Grand Rapids 2008, 87–127.

- , “Authoritative Scriptures: Torah and Related Texts”, *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London: T&T Clark 2019, 264–268.
- Brooke G.J., “The Explicit Presentation of Scripture in 4QMMT”, *Legal Texts and Legal Issues; Proceedings of the Second Meeting of the International Organization for Qumran Studies, Cambridge 1995. Published in Honour of Joseph M. Baumgarten*, red. J. Kampen, M.J. Bernstein, F. García Martínez, STDJ 23, Leiden: Brill 1997, 67–88.
- , “Between Authority and Canon: The Significance of Reworking the Bible for Understanding the Canonical Process”, *Reworking the Bible. Apocryphal and Related Texts at Qumran. Proceedings of a Joint Symposium by the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature and the Hebrew University Institute for Advanced Studies Research Group on Qumran, 15–17 January, 2002*, red. E.G. Chazon, D. Dimant, R. Clements; STDJ 58, Leiden: Brill 2005, 85–104.
- Campbell J.G., “4QMMT^d and the Tripartite Canon”, *Journal of Jewish Studies* 51 (2000) 181–190.
- Coblentz Bautch K., Weinbender J., “Authoritative Scriptures: Other Texts”, *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London: T&T Clark 2019, 280–285.
- Dahmen U., “Authoritative Scriptures: Writings and Related Texts”, *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London: T&T Clark 2019, 273–279.
- Dempster S.G., “Torah, Torah, Torah. The Emergence of the Tripartite Canon”, *Exploring the Origins of the Bible: Canon Formation in Historical, Literary, and Theological Perspective*, red. C.A. Evans, E. Tov, Acadia Studies in Bible and Theology; Grand Rapids, MI: Baker Academic 2008, 87–127.
- Evans C.A., “The Dead Sea Scrolls and the Canon of Scripture in the Time of Jesus”, *The Bible at Qumran: Text, Shape and Interpretation*, red. P.W. Flint, SDSSRL, Grand Rapids, MI: Eerdmans 2001, 67–79.
- Lim T.H., “The Alleged Reference to the Tripartite Division of the Hebrew Bible”, *Revue de Qumrân* 20/1 (2001) 23–37.
- , “Authoritative Scriptures and The Dead Sea Scrolls”, *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls*, red. J.J. Collins, T.H. Lim, Oxford: Oxford University Press, 2010, 303–322.
- McDonald M.L., *Kanon Biblii. Źródła, przekaz, znaczenie*, Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2021.
- Najman H., *Secoding Sinai: The Development of Mosaic Discourses in Second Temple Judaism*, SJSJ 77; Leiden: Brill 2003).
- Pajunen M., “Bible,” *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London: T&T Clark, 2019, 369–377.
- Puech É., “Quelques observations sur le ‘canon’ des ‘Écrits’,” *Authoritative Scriptures in Ancient Judaism*, red. M. Popović; JSJSup 141, Leiden: Brill 2010, 227–251.
- Qimron E., Strugnell J., *Qumran Cave 4.V: Miqsat Ma‘ase ha-Torah*, DJD X; Oxford: Clarendon 1994.
- Sanecki A., *Kanon biblijny w perspektywie historycznej, teologicznej i egegetycznej*, Kraków: Dehon, 2008.
- Szymik S., “Qumran a Kanon Biblii Hebrajskiej,” *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem*, red. H. Drawnel, A. Piwowar, ABL 2, Lublin: Wydawnictwo KUL 2009, 77–91.
- Tronina A., *Biblia w Qumran. Wprowadzenie w lekturę rękopisów z nad Morza Martwego*, Biblioteka Zwojów. Tłó Nowego Testamentu 8, Kraków: The Enigma Press 2001.
- , *Komentarze Biblijne z Qumran. Od midraszu do peszeru*, Teksty z Pustyni Judzkiej 6, Kraków–Mogilany: The Enigma Press, 2020.
- Ulrich E., “The Non-attestation of a Tripartite Canon in 4QMMT,” *Catholic Biblical Quarterly* 65 (2003) 202–214.
- , “The Jewish Scriptures: Texts, Versions, Canons,” *The Eerdmans Dictionary of Early Judaism*, red. J.J. Collins, D.C. Harlow, Grand Rapids, MI: Eerdmans 2010, 97–119.
- , “Scriptures at Qumran and the Road Toward Canon,” *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible*, VTSup 169, Leiden: Brill 2015) 299–308.

- VanderKam J.C., "Revealed Literature in the Second Temple Period", *From Revelation to Canon: Studies in Hebrew Bible and Second Temple Literature*, red. J.C. VanderKam, JSJSup 62, Leiden: Brill 2000, 1–30.
- , "Questions of Canon Viewed through the Dead Sea Scrolls", *The Canon Debate*, red. L.M. McDonald, J.A. Sanders, Peabody, MA: Hendrickson, 2002, 91–109.
- Vielhauer R., "Authoritative Scriptures: Prophets and Related Texts", *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, red. G.J. Brooke, C. Hempel, London: T&T Clark, 2019, 269–272.

THE PROCESS OF THE EMERGENCE OF THE BIBLICAL CANON IN THE LIGHT OF THE QUMRAN MANUSCRIPTS

Summary

The article deals with the emergence of the biblical canon in the light of the Qumran manuscripts. In the first part of the article, the author explains the terminology of the literature on the subject. In the second part, it presents the criteria on the basis of which a given book is considered authoritative. In the third part, it presents the issues of data interpretation based on these criteria.

Key words: canon; Qumran; Dead Sea Scrolls; authoritative books

Nota o Autorze

Michał KLUKOWSKI – doktor nauk teologicznych w zakresie teologii biblijnej. Asystent w Katedrze Filologii Biblijnej i Literatury Międzytestamentalnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Specjalizuje się w dziedzinie qumranologii. ORCID: 0000-0003-1130-7406. Kontakt e-mail: michael.klukowski@yahoo.com